

## भटक्या- विमुक्त जमातींची संस्कृती (बेरड, वैदू, बंजारा)

प्रा. प्रियांका अशोक कुंभार

छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

### सारांश

‘बंजारा’ समाज हा दुर्बल जाती जमातीतील एक घटक आहे. ही जमात मुळची आदिवासी आहे. गावाबाहेर राहणारी आणि आधुनिक जगाशी संपर्क नसलेली ही जमात आहे. वनजारा, वणजारी, वंजारी, बंजारी अशी अनेक नावे या जमातीला असलेली दिसतात. या जातीचा प्रमुख व्यवसाय म्हणजे बैलाच्या पाठीवरून मीठ वाहून नेणे. यावरूनच या जातीला लमाणी असे नाव पडले. बंजारा लोक हे मूळचे राजस्थान चे राजपूतांचे वंशज आहेत. पेशवाई काळामध्ये युद्धाच्या वेळी सैन्यांसाठी लागणाऱ्या धान्य, दारूगोळा, शस्त्रे इत्यादी गोष्टी पुरवण्याची जबाबदारी या समाजाकडे होती. त्याला ‘रसद’ असे म्हणले जाते.

**बीज शब्द-** बंजारा, समाज, भटके, विमुक्त, बेरड, वैदू.

### प्रस्तावना:

भारतामध्ये भौगोलिकदृष्ट्या फार मोठी विविधता दिसून येते. जात, धर्म, भाषा, वेशभूषा, आहार अशा अनेक गोष्टींमध्ये विविधतेचा प्रत्यय येतो. असे विविध धर्म, पंथ, वंश, जाती, भाषा व परंपरा यामध्ये भिन्नता असली तरीही या विविधतेमध्ये एकता दिसून येते. भारतीय संस्कृती ही एक उदार व व्यापक असलेली अशी संस्कृती आहे. भारतीय संस्कृती ही कालखंडानुसार विकसित होत असताना दिसते. भारतीय समाज हा वर्णाश्रम पद्धतीवर आधारलेला होता. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र ही वर्गचरना श्रमविभागणीच्या तत्वावर केली गेली. जन्मावरून वर्ण ठरू लागले. त्यातूनच जातीव्यवस्था निर्माण झाली. जातीप्रमाणे धर्माचेही स्थान मानवी जीवनामध्ये अनन्यसाधारण मानले जाते. वेगवेगळ्या समाजातील धार्मिक श्रद्धा, रूढी परंपरा भिन्न असतात. विवाह, कुटुंब, जातीसंस्था, कायदा, न्याय यावरही धर्माचा प्रभाव असल्याचे दिसते. धर्मातील कायदा, कर्तव्य व बंधने ज्या त्या समाजाने स्वीकारलेले दिसतात. भारतीय संस्कृतीच्या विकासामध्ये धर्माचे सर्वात मोठे कार्य असलेले दिसून येते. वैदिक, बौद्ध, जैन, इस्लाम, हिंदू या विविध धर्मांमुळे भारतीय संस्कृती व्यापक होत गेली.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागामध्ये बलुतेदार ही पद्धती अस्तित्वात आहे. या पद्धतीमध्ये वेगवेगळ्या जातीनुसार यामध्ये बारा गट पडले गेले. जातीनुसार व्यवसायाचे विभाजन केले गेले. या जातीव्यवसायाच्या माध्यमातून या जातीतील लोकांना शेतीच्या उत्पादनाचा वाटा दिला जातो. बलुतेदार प्रमाणे अलुतेदार पद्धतीही ग्रामीण भागामध्ये प्रचलित असलेली दिसते. या पद्धतीमध्ये भटक्या जाती-जमातींचा समावेश होतो. या भटक्या जाती-जमाती आपल्या कलागुणांच्या आधारे लोकांचे मनोरंजन करताना दिसतात आणि आपला उदरनिर्वाह करतात. आजही या जमातीतील लोक अस्थिर जीवन जगताना दिसतात. या भटक्या जाती-जमातींची ही एक विशिष्ट अशी संस्कृती आहे. भारतीय संस्कृतीमध्ये या भटक्या जाती जमातीतील लोकांच्या संस्कृतीचा समावेश होतो.

### भटक्या जाती-जमातींची संस्कृती :

भारतामध्ये विशिष्ट जाती आणि जमातीनुसार त्या लोकांच्या जगण्याच्या पद्धती असलेल्या दिसतात. प्रत्येकाची जात वेगळी आणि त्या जातीमधील संस्कृती भिन्न असते. ज्या जातीमध्ये जन्माला यावे त्याच जातीमध्ये मरावे असे धर्मशास्त्राचे बंधन या जातीव्यवस्थेवर दिसून येते. या जाती-धर्माच्या मर्यादा जपण्याचा प्रयत्न माणूस आयुष्यभर करत असतो. महाराष्ट्रामध्येही अशा अनेक भटक्या-विमुक्त जाती जमाती प्रचलित असलेल्या दिसतात. महाराष्ट्रामध्ये तब्बल भटक्या-विमुक्त जाती-जमातींची एकूण संख्या पंचेचाळीस इतकी आहे. समाज व्यवस्थेने भटक्या-विमुक्त जाती-जमातीला स्थिर जीवन जगू दिले नाही. पिढ्यान्-पिढ्या या जमातींच्या वाट्याला जीवन आलेले आहे. गावच्या वेशीच्या आत तसेच बाहेरही त्यांना स्थान मिळालेले दिसत नाही.

गुन्हेगारी जमात म्हणून त्यांना समाजप्रवाहापासून दूर ठेवलेले आहे. या भटक्या-विमुक्त जमातीमध्ये अनेक जमातीचा समावेश होतो. या प्रत्येक जमातीची संस्कृती भिन्न असलेली दिसते. प्रत्येकाचे आचार-विचार, राहाणीमान, पोशाख, आहार, सण-उत्सव यामध्ये असलेला फरक दिसून येतो. महाराष्ट्रामध्ये भंडारी, गारुडी, नाथजोगी, बहुरूपिया, भोरपी, रायंधर, वतकरी, औतकरी, सिकलगार, धनगर, जोशी, वंजारी, कडकलक्ष्मी, पोतराज, बेरड, वैदू, नंदीवाले, वासुदेव, यांसारख्या अनेक जाती-जमातींचा समावेश झालेला दिसतो. यामध्ये बेरड, वैदू आणि बंजारा या जमातींच्या संस्कृतीविषयी थोडक्यात आढावा घेऊ

**बेरड :-**

‘बेरड’ ही विविध भटक्या व विमुक्त जमातीतील एक जमात आहे. संपूर्ण भारतभर या लोकांची वस्ती असलेली दिसते. कर्नाटक राज्यामध्ये बहुसंख्येने या जमातीतील लोक आढळतात. महाराष्ट्रामध्ये कोल्हापूर व सोलापूर जिल्ह्यात ही जमात जमात पहायला मिळते. ‘कन्नया’ या हा जमातीचा मुळपुरुष आहे. रामोशी लोकांप्रमाणेच बेरड जमातीचे लोक काळ्या वर्णाचे व रागीट स्वभावाचे असतात. दुर्गिमुखी बेरड, जास किंवा यास बेरड, खास बेरड, नेलमकुल बेरड, रामोशी बेरड असे वर्णभेद या जमातीमध्ये दिसतात. या वर्णभेदातील लोक इतर मागास जातीतील लोकांप्रमाणे रोटीबेटी व्यवहार करीत नाहीत. बेरड लोक हे अचूक नेमबाजी करतात. त्यामुळे पशुपक्ष्यांची शिकार करण्यात ते पटाईत असतात. शेतीमध्ये ते ज्वारी आणि बाजरीचे पीक घेतात. बेरड लोकांचा एक विशिष्ट पेहराव आहे. या जमातीतील पुरुष धोतर किंवा विजार व त्यावर कोट, उपरणे घालतात. त्यांच्या पायात वाहणा व बूट असतात. या जमातीतील काही पुरुष केस वाढवतात. तसेच कमरेत साखळी, हातात सोन्याचे किंवा चांदीचे कडे व कानात सोन्याची कुडी घालतात. या जमातीतील स्त्रिया विकच्छ साडी नेसतात. व डोक्यावर पदर घेण्याची पद्धत रूढ असलेली दिसते. वाकी, टीका, कमरपट्टा, नथ, कर्णफुले व बांगड्या असे दागिने घालतात. या जमातीतील बहुतांश लोक शाकाहारी आहेत. काही लोक मांसाहार ही खातात, त्यामध्ये ते गोमांस देखील खातात. मुसलमान जातीतील लोक बेरड लोकांकडे जेवण करीत नाहीत. जे बेरड लोक शाकाहारी आहेत ते मुसलमानांकडे जेवत नाहीत.

बेरड जातीमध्ये परस्पर लग्नसंबंध होतात. परंतु त्यांच्यामध्ये एकाच कुळात लग्न होत नाहीत. या समाजामध्ये बालविवाहाची पद्धत रूढ असलेली दिसते. साखरपुडा करून एक ते दोन वर्षांनी लग्न केले जाते. लग्न सोहळ्याचे विधी नवऱ्या मुलाच्या घरी केले जातात. लग्नाच्या दोन दिवस अगोदर वधूकडचे लोक वराच्या घरी येतात. लग्नाचे सर्व विधी करतात. कुंभाराकडून मडकी आणून मडक्यामध्ये दोन कटक्यांना विड्याची पाने बांधून ठेवली जातात. लग्नामध्ये वर जात्याच्या पेढीवर व वधू धान्याने भरलेल्या टोपलीत उभी राहते. वर आणि वधू यांच्यात अंतरपाट धरला जातो. वराने स्पर्श केलेले मंगळसूत्र लग्न लावणारा पुरोहित वधूच्या गळ्यात बांधतो. या जमातीत लग्नाच्या वेळी स्त्रिया गाणी म्हणतात आणि त्यांच्या गाण्यावर पुरुष मंडळी नाच करतात. या जमातीमध्ये विधवा विवाहास मान्यता आहे. परंतु विधवा विवाहाप्रसंगी सुवासिनी स्त्रियांनी लग्नास उपस्थित राहू नये, अशी प्रथा आहे.

या जमातीमध्ये घटस्फोटासाठी मान्यता आहे. घटस्फोटीत स्त्रिया यलम्मा देवीला अर्पण केल्या जातात. त्यानंतर त्या जोगतिणी होतात आणि वेश्यावृत्तीने राहतात. त्या स्त्रियांचा ‘बेसवी’ या नावाने उल्लेख केला जातो. बेरड लोक निरनिराळ्या देवतांची पुजा करतात. दुर्गा, मल्लिकार्जुन, मारुती, यलम्मा व रेणुका ही त्यांची आराध्य दैवते होय. मारुतीची उपासना केली जाते, तसेच सगळे लोक मारुतीचा उपवास करतात. बेरड लोक सगळे सण उत्साहाने साजरे करतात. अश्विन आणि मार्गशीर्ष महिन्याच्या अमवास्येला ‘डांगोरा’ नावाचा विधी केला जातो. या जमातीचा मंत्रतंत्र व जादूटोणा अशा गोष्टींवर जास्त विश्वास असल्याचे दिसून येते.

बेरड जमातीमध्ये कट्टीमणी’ नावाचा जातीप्रमुख असतो. जमातीमध्ये काही भांडणतंटा झाल्यास हा जातीप्रमुख हे तंटे सोडवितो. या जमातीमध्ये मेलेल्या व्यक्तीची उत्तरक्रिया हिंदू धर्मपद्धतीनुसार होते. प्रेते पुरण्याची किंवा जळण्याची पद्धत रूढ आहे. अविवाहित व्यक्तीचा मृत्यू झाल्यास त्याला आडवे ठेवून पुरले जाते, तर विवाहित व्यक्तीचा मृत्यू झाल्यास त्याला

बसलेल्या स्थितीमध्ये पुरले जाते. मेलेल्या व्यक्तीच्या नावाने तीन दिवस सुतक पाळले जाते. मेल्यानंतर त्या व्यक्तीची चांदीच्या धातूची प्रतिमा तयार केली जाते आणि तिचे रोज पूजन केले जाते.

अशाप्रकारे कालांतराने अलिकडच्या काळामध्ये या जमातीमध्ये शिक्षणाचा प्रसार झालेला दिसतो. अनेक वेगवेगळ्या क्षेत्रात या जमातीतील लोक नोकरी करताना दिसत आहेत. नोकरी सोबतच व्यवसायामध्ये यशस्वी होताना दिसतात. त्यामुळेच या जमातीतील लोक प्रगती करताना दिसत आहेत.

**वैदू :**

महाराष्ट्रामध्ये औषधी वनस्पती व निरनिराळी भस्मे विकणारी जमात म्हणजे आहे, त्या जमातीला 'वैदू' या नावाने ओळखले जाते. वैदू समाजातील स्त्रिया एका गाठोड्यातून सुया, पोत, पीन, बिबवा अशा वस्तु विकताना दिसतात. हा वैदू झाड पाल्यांची, निरनिराळ्या प्राण्यांच्या मासांची, चरबीची औषधे, भस्मे घेऊन ती गावोगावी विकतो. वैदू लोकांचे मूळ स्थान हे हैदराबाद व कर्नाटक होय. महाराष्ट्रामध्ये पुणे, नाशिक, अहमदनगर जिल्ह्यांमध्ये ही जमात आढळते. पुण्यातील हडपसर येथे या लोकांची संख्या जास्त असलेली दिसते. नंदीबैलवाले वैदू, मधेड वैदू, दासर वैदू, नंदलोड वैदू अशा या जमातीतील पोटजाती असलेल्या दिसून येतात. गुराखी ही देखील वैदू जमातीची पोटजात आहे. या जमातीतील पोटजातीचे व्यवसाय हे निरनिराळे असल्याचे दिसते. पोटजातीमध्ये रोटीबेटीचे व्यवहार होत नाहीत.

वैदू समाजातील पुरुष मजबूत बांध्याचे रागीट, स्वभावाचे असतात. त्यांच्या कानामध्ये सोन्याची किंवा चांदीची पाळी असते. त्यांचे राहणीमान हे अतिशय गालिच्छ असते. या जमातीतील लोक हे स्वभावाने जुन्या वळणाचे असलेले दिसतात. त्यांच्याकडे अनेक चुकीच्या आणि अनिष्ट रूढी, परंपरा पाळल्या जातात. या जमातीमध्ये एखाद्या मुलीच्या डोक्यावर भोवरा दिसला तर तिची हत्या केली जाते. धर्माच्या नावाखाली अशा अघोरी प्रथा पाळल्या जातात. या जमातीतील मुख्य व्यवसाय झाडपाल्यापासून औषधे बनवणे आणि विकणे, तसेच शिकार करणे. औषधी भस्मे गोळा करणे. ज्या प्राण्यांच्या शरीरातील भाग औषधी असतो मुख्यतः त्या प्राण्यांची शिकार केली जाते. चट्या तयार करणे असे व्यवसाय केले जातात. या समाजातील स्त्रिया ही असे छोटे छोटे व्यवसाय करताना दिसतात. जंगलातील पांढरे दगड शोधून ते बारीक करून रांगोळी तयार करणे, मणी, पोत, चाळण्या तयार करणे, दाभण, वाळे, मनगटी अशा वस्तु तयार करून त्या घोघरी जाऊन विकतात. या वस्तूंच्या बदल्यात खाण्याचे पदार्थ, कपडे अशा वस्तु घेतात आणि यावर त्यांची आणि त्यांच्या कुटुंबाची उपजीविका चालते. वैदू ही भटकी जमात असल्याने कुत्रे, मांजर, शेळ्या, कोंबडी इ. प्राणी पाळतात. शिकार करत असताना त्यांना कुत्त्याचा फार उपयोग होतो. या जमातीतील लोक छोट्या छोट्या शस्त्रक्रियाही करतात. हे लोक डॉक्टरकडे जाणे पाप मानतात. म्हणूनच त्यांच्या स्वतःच्या कुटुंबातील लोक आजारी पडल्यास ते देवऋषाकडे जातात.

वैदू जमातीत पोटजातीमध्ये परस्पर लग्नसंबंध होताना दिसतात. एकाच आडनाव असेल तर परस्पर लग्नसंबंध जुळत नाहीत. या जमातीमध्ये बालविवाहाची पद्धत रूढ होती. गर्भातही विवाह ठरविला जातो. तसेच या जमातीमध्ये हुंडा पद्धत नाही. परंतु बहुपत्नीत्वला परवानगी असते. या जमातीमध्ये गावातला न्हावी किंवा जमातीतील वृद्ध व्यक्ती लग्नविधी करतात. यांच्या लग्नमध्ये 'कंकण बांधणे' हा महत्वाचा विधी असतो. लग्नमध्ये या जमातीतील स्त्रिया तेलगू भाषेत गाणी म्हणतात. लग्नसोहळ्यात मद्यपानही केले जाते. लग्न सोहळ्याचा खर्च वराचे वडील करतात. त्यांच्या जमातीमध्ये पुनर्विवाहाला मान्यता असलेली दिसते. पुनर्विवाहाला 'पाट लावणे' किंवा 'मोतूर लावणे' असे म्हणतात. पुनर्विवाहाला मान्यता असली तरीही पुनर्विवाह करणाऱ्या स्त्रीला मानाचे स्थान दिले जात नाही. वैदू समाज मागासलेला आणि अशिक्षित असल्याने त्यांच्यामध्ये अंधश्रद्धेचे जास्त प्रमाण आढळते. दसरा आणि शिमगा हे सण मोठ्या उत्साहाने साजरे केले जातात. दसऱ्याला बकरीचा बळी दिला जातो. या जमातीमध्ये विटाळ-चांडाळ पाळला जातो. विटाळाच्या चारही दिवशी कुटुंबातील बायका व मुले डोक्यावरून अंधोळ करतात. आषाढ महिन्यामध्ये जेजूरीला त्यांची चार दिवस जत्रा भरते. जत्रेमध्ये नवस करणे. केलेला नवस फेडणे, लग्न

जमवणे अशा स्वरूपाची कामे केली जातात. मढी येथे सर्व भटक्या जमातीची पंधरा दिवस यात्रा भरते. येथे सर्व भटक्या जमातीतील लोक जमतात आणि न्याय-निवाड्याचे काम करतात.

वैदू जमातीमध्ये मेलेल्या लोकांचे प्रेत पुरतात किंवा जळतात. मृत व्यक्ती विवाहित असल्यास मोठा खड्डा खणून त्याचे प्रेत बसलेल्या स्थितीत पुरतात. प्रेत दहन केल्यानंतर त्याची राख नदी किंवा नाल्यात विसर्जित केली जाते. कुटुंबातील मृत व्यक्तीचे नाव घरातील लहान बाळाला दिले जाते. या जमातीतील लोक देवावर विश्वास ठेवतात. तसेच रोज त्यांच्या घरी रोज देवाची पुजा केली जाते. देव्हान्यात पितळेचे व चांदीचे टाक पूजले जातात. भवानी, महादेव, मरिअम्मा, या देवतांची उपासना केली जाते. अलिकडच्या काळात या जमातीचा पारंपरिक व्यवसाय आता बदलत चाललेला दिसतो. ही जमात आता एका ठिकाणी स्थिर झालेली आहे. सामाजिक परिवर्तनाचा परिणाम या जमातीवर झालेला दिसतो.

#### बंजारा :-

‘बंजारा’ समाज हा दुर्बल जाती जमातीतील एक घटक आहे. ही जमात मुळची आदिवासी आहे. गावाबाहेर राहणारी आणि आधुनिक जगाशी संपर्क नसलेली ही जमात आहे. वनजारा, वणजारी, वंजारी, बंजारी अशी अनेक नावे या जमातीला असलेली दिसतात. या जातीचा प्रमुख व्यवसाय म्हणजे बैलाच्या पाठीवरून मीठ वाहून नेणे. यावरूनच या जातीला लमाणी असे नाव पडले. बंजारा लोक हे मूळचे राजस्थान चे राजपूतांचे वंशज आहेत. पेशवाई काळामध्ये युद्धाच्या वेळी सैन्यांसाठी लागणाऱ्या धान्य, दारूगोळा, शस्त्रे इत्यादी गोष्टी पुरवण्याची जबाबदारी या समाजाकडे होती. त्याला ‘रसद’ असे म्हणले जाते. बंजारा समाजामध्ये मथुरिया, चारण, लमाण आणि घाडी या चार प्रमुख जाती आहेत. बंजारा समाजामध्ये हिंदू, शीख, जैन, मुसलमान या धर्मांचे लोक आहेत. हिंदू धर्मासारखे या जमातीमध्ये चातुर्वर्ण्य व्यवस्था आहे. ब्राम्हण लोकांना मथुरिया, क्षत्रियांना गोरबंजारा, वैश्य लोकांना लमाणी आणि भाटांना घाडी अशी नावे आहेत. महाराष्ट्रामध्ये विदर्भ, मराठवाडा, सोलापूर, जळगाव, धुळे, पालघर आणि ठाणे या भागात ही जमात आढळते. बंजारा लोकांची वेशभूषा, पोशाख रंगीबेरंगी व आकर्षक असतो. पुरुष लोक धोतर, चोळणा वर अंगरखा, डोक्यावर रंगीत किंवा सफेद पागोटे याचा वापर करतात. स्त्रिया घागरा, भिंगे, मणी किंवा शिंपले बसवलेले ओढणी कशिदा व कावड्या भिंगे बसवलेली चोळी वापरतात. त्यांच्याकडे भडक रंगाची कपडे घालण्याची पद्धत आहे. या जमातीतील स्त्रिया गोंदण कोरतात. स्त्रियांना दागिन्यांची फार हौस असून हातामध्ये हस्तिदंती किंवा पितळेच्या बांगड्या घालतात. दंडात आणि हातामध्ये वाळे घालतात. पायात जोडवी घालतात. डोक्यावर शिंग किंवा काठी खोवून त्यावरून ओढणी घेतात त्याला ‘घुंगटो’ असे म्हणतात. ‘गोरबोली’ ही या समाजाची भाषा आहे. राजस्थानी, हिंदी, सिंधी आणि गुजराती अशा भाषांची सरमिसळ केली गेलेली आहे. बंजारा लोकांच्या घराला ‘कुडी’ किंवा ‘छावणी’ असे संबोधले जाते. बंजारा लोकांची वस्ती ही तातपुरत्या स्वरूपाची असते तिला ‘तांडा’ असे म्हणतात. ‘नायक’ हा या तांड्याचा प्रमुख असतो. तांड्यातील लोकांचे वाद मिटवणे, योग्य मार्गदर्शन करणे हे त्याचे मुख्य काम आहे.

बंजारा जमातीतील प्रत्येक पोटजातीत भिन्न विवाह पद्धती असलेली दिसते. या जमातीत लग्न ठरविताना ‘गोळ खायर’ हा विधी केला जातो. लग्न निश्चित झाल्यावर एकमेकांना गूळ खायला दिला जातो. लग्न ठरविताना परंपरेनुसार मुलीच्या वडिलांना देज द्यावा लागतो. साठ रुपये ते दोनशे रुपये पर्यंत हा देज द्यावा लागतो. देज देणे शक्य नसल्यास मुलाला भावी सासऱ्यांच्या घरी घरकाम करावे लागते. पूर्वीच्याकाळी हा विवाहसोहळा पंधरा दिवसापर्यंत चालायचा. परंतु बदलत्या कालखंडानुसार त्यामध्ये बदल होत गेले. आता हा लग्न विधीचा कार्यक्रम पाच दिवस चालतो. लग्नमध्ये सुहासिनी बायका वधू-वराना ओवाळतात. त्यांच्या बोलीभाषेतील गाणी गायली जातात. प्रत्येकजण रूढीप्रमाणे चांदीचा रुपया भेट देतात. लग्न सोहळ्यामध्ये मटण आणि दारूचे सेवन केले जाते. भात, भाकरी, मटण, मासे हे त्यांचे प्रमुख अन्न आहे. अन्न शिजवण्यासाठी ती मातीच्या भांड्यांचा वापर करतात.

बंजारादेवी, राम, मारुती, श्रीकृष्ण अशा देवतांची ते पुजा करतात. चारण बंजारा ही गुरुनानकाची भक्ती करताना दिसतात. काही बंजारा लोक मुस्लिम वंशाचे असले तरीही सरस्वतीची पुजा करताना दिसतात. हिंदू धर्माप्रमाणे काही बंजारा लोक सण साजरे करताना दिसतात. होळी हा सण मोठ्या प्रमाणात साजरा केला जातो. होली खेळणाऱ्या मुलाला 'गेरीया' आणि मुलीला 'गेरणी' असे म्हणतात. दिवाळी या सणालाही या समाजात अनन्यसाधारण महत्व आहे. दिवाळी श्राद्ध केले जाते आणि त्या दिवशी बोकडाचा बळी दिला जातो. दिवाळी हा सण दोन दिवस साजरा केला जातो. दिवाळी दारू आणि मटण यांचे मोठ्या प्रमाणावर सेवन केले जाते. दिवाळी दिवशी बकऱ्याला नरकासुर राक्षस समजून त्याचा बळी दिला जातो. दिवाळी च्या दुसऱ्या दिवशी 'गोदन पुजा' केली जाते. तूप, गूळ आणि गव्हाचे पीठ घालून एक पदार्थ बनविला जातो. तांड्यातील तरुणी नायकाच्या घरी एकत्र जमून ही पुजा करतात. त्याप्रसंगी गाणी गातात.

केवढ्या मेवढ्या  
बांड्या बऱ्या  
लंबी हार, धोली हार, पिली हार  
घोडेरी कटार, लावा लष्कर  
धनधन देस, दवाली मावली  
नायकेरी टांग रुची बेजायेस  
टोकणीस मातेर डाकडास कानेर  
आन, धन, दूध, तूप  
लावा लष्कर घण घण देस  
दवाळी मावली  
नायकेरी टांग रुची बेजायेस

नायकाची गुरं, ढोर, धन, धान्य, दूध, तूप त्यांच्याकडे भरपूर वाढो असा आशीर्वाद मागतात.

या समाजातील व्यक्ती मेल्यानंतर विधी केले जातात. व्यक्ती विवाहित असल्यास तिला जाळले जाते. आणि अविवाहित किंवा लहान असल्यास त्या व्यक्तिला पुरले जाते. मृत व्यक्तिला नवीन कपडे परिधान करून त्याच्या तोंडात तूप व गूळ घालतात. प्रेतावर पैसेही टाकले जातात. बंजारा व्यक्तीचे निधन झाल्यास त्या समाजातील स्त्रिया रडताना विलाप गातात. त्या व्यक्तीच्या आठवणीत गाणी गायली जातात. या समाजातील लोक नृत्यप्रेमी आणि संगीतप्रेमी असलेली दिसतात. आजच्या काळात शिक्षणाचा प्रसार वाढत चाललेला आहे आणि त्याचा परिणाम या जमातीवर झालेला दिसतो. बंजारा लोक शैक्षणिक तसेच राजकीय क्षेत्रात उत्तम कामगिरी करताना दिसत आहेत.

अशाप्रकारे या भटक्या-विमुक्त समाजामध्ये शैक्षणिक जनजागृती करणे आवश्यक आहे, तरच हा समाज स्थिर आयुष्य जगू शकेल. या समाजामध्ये आजही रूढी, परंपरा, जातपंचायत, विवाहपद्धत, व्यवसाय, संस्कृती, अंत्यविधी त्यांचे आचार-विचार प्रचलित आणि वैशिष्टपूर्ण आहेत.

#### संदर्भ ग्रंथ :

१. ढेरें रा. चि, 'लोकसंस्कृतीचे उपासक' पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, १२ मार्च, २००२
२. पाटील पंढरीनाथ, 'भटके भाईबंद', सुरेश एजन्सी, पुणे, १ डिसेंबर, १९९०